

SECTION 6. THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

DOI: 10.46299/ISG.2023.MONO.LEGAL.2.6.1

6.1 Права людини в Україні у конституціях і конституційних проектах «першої хвилі» (кінець XVIII – початок XX ст.)

6.1.1 Конституціоналізм і Конституція. Витоки українського конституціоналізму

Дотримання прав і свобод людини великою мірою залежить від їх відображення у конституції країни. Саме правовий статус конституції як Основного Закону на нашу думку, надає всім державним інституціям орієнтир щодо своєї поточної управлінської діяльності, яка повинна бути спрямована на гарантування визначених конституцією прав і свобод [61]. Для громадян відповідної держави її Основний Закон стає орієнтиром для діяльності, спрямованої на боротьбу за власні права.

Під конституціоналізмом ми маємо на увазі взаємовідносини між публічною владою (державною владою і місцевим самоврядуванням) і громадянами відповідної держави (у даному випадку, України), відображені у статті 19 Конституції України: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [61]. Тобто конституціоналізм у нашому розумінні – це правовий порядок взаємовідносин влади і людини, в основі якого – права і свободи людини і громадянина.

Історія українського конституціоналізму – це вважаємо, рух політичної (правової) думки в Україні до вищезгаданого принципу, відображений насамперед, у конституціях, а також у конституційних проектах. Вона на нашу думку, налічує рівно двісті років – 1791 – 1991 – від появи першої на території

України конституції у її сучасному значенні до проголошення незалежності України. У цей час на території України (у її кордонах станом на 1991 р.) діяло двадцять конституцій. З них шість – власне українських (найперша з них – «Закони про тимчасовий державний устрій України» Української держави гетьмана П. Скоропадського 1918 р.).

Метою цього дослідження є відображення прав і свобод людини і громадянина як найважливішої складової частини конституціоналізму, у конституціях і конституційних проектах «першої хвилі» (кінець XVIII – початок XX ст.).

Біля витоків конституціоналізму в Україні стоять «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами утверджені обома сторонами вільним голосуванням і Ясновельможного гетьмана урочистою присягою підтверджені року від Різдва Христового 1710, Квітня 5, при Бендерах» [62]. Приєднуємося до думки, що цей документ, більш відомий як «Конституція Пилипа Орлика», безумовно, мав для формування конституціоналізму на території сучасної України наступне значення:

1. Він об'єднував різні стани тодішнього українського суспільства – козацтво, духовенство, міщанство, селянство єдиним поняттям «народ» [63, с. 67]. І тим самим сприяв формуванню уявлення про народ (націю) як всестанову, а у перспективі – і безстанову спільноту за принципом рівності всіх громадян держави перед законом;

2. Засуджуючи «самодержавну владу» присвоєну окремими попередніми гетьманами «неслушно і безправно» [62, Вступ], він проголошував обмеження влади гетьмана через колегіальне правління з елементами розподілу влади [62. VI, VII].

Поряд із цим зазначаємо, що згадані вище елементи «Договорів і Постановлень...», які наближали цей документ до сучасних конституцій,

знаходилися у явній меншості у тексті документа. Переважали ж на нашу думку, ті елементи, які стосуються домодерного, станового права і державності (до формування модерних національних держав на межі XVIII – XIX ст.). А саме:

1. Слово «Конституція» у заголовку тексту вжито у множині – «Конституції» (у латиномовному тексті документа: «Constitutiones») [62, Преамбула]. Тобто у тому ж значенні, що й у Речі Посполитій стосовно постанов її сейму: «постанова», «рішення», «закон» [63, с. 19]. А отже вважаємо, позначало не Основний закон держави (як у сучасному конституційному праві), а акт поточного законодавства;

2. Народ, який є «адресатом» даного документа, названо «малоросійським» (у староукраїнському тексті) і «руським» («gentisque Rossiacaе» у латиномовному тексті документа та його сучасному перекладі українською мовою) [62, Преамбула]. Крім того, зустрічається і ще одна назва: gentem strenuam antiquamque Cosaticam («народ хоробрий стародавній козацький») [62, Вступ].

Це на нашу думку, свідчить про те, що український народ (як і всі інші сучасні нації) у ті часи ще не сформувався, а для людей того часу було характерним співіснування етнічної, станової і конфесіональної ідентичності і відсутність чіткого їх розмежування. Тобто відсутність поняття «нація» (народ) у його сучасному вигляді;

3. Державу згаданого вище малоросійського (руського) народу названо «Військом Запорозьким» [62, Преамбула; 63, с. 3]. Щодо самого поняття «держави» у латиномовному варіанті тексту вжито термін «dominium» [61, II], який у домодерних державних утвореннях позначав патримональну владу володаря над його підданими. Сам гетьман у латиномовному тексті документа (розділ V) іменується титулом «Illustrissimus Dux» [62, V]. Тобто має титул «герцога». Що свідчить вважаємо, про прагнення авторів тексту, у першу чергу самого Пилипа Орлика, «вписати» гетьманський титул у характерну для тодішньої Європи ієрархію домодерних державних утворень .

На підтвердження цього, у розділі «Вступ» документа Військо Запорозьке позначено як держава під протекцією «найяснішої королівської величності шведської» [62, Вступ]. Тобто як васальна держава. У розділі II шведські монархи мали надалі титулуватися «постійними протекторами» Війська Запорозького [62, II], а сам текст «Договорів і Постановлень...» затверджений королем Швеції Карлом XII як його сюзереном [62, Затвердження]. Це також є характерним для домодерної епохи (від утворення перших держав до межі XVIII – XIX ст.), що передувала утворенню модерних (сучасних) національних держав;

4. І найголовніше: незважаючи на згадку прав некозацького населення Війська Запорозького – «посполитих» – у розділах X, XII, XIII, переважна більшість прав, визначених документом, стосується козацтва як привілейованого стану держави. Крім того, зі змісту розділу XIII видно, що і права посполитих мають саме становий характер [62, XIII]. Якщо до цього додати фактичну заборону у Війську Запорозькому усіх інших конфесій окрім православної і обов'язок гетьмана як володаря держави викорінювати у ній будь – яке іновір'я, особливо іудаїзм (розділ I) [62, I], то можна стверджувати наступне. У «Договорах і Постановленнях...» була відсутня рівність мешканців держави перед законом незалежно від конфесії, а розповсюдження панівної релігії (православ'я) належало до прямого обов'язку правителя, що знову ж таки, було характерним саме для права державних утворень домодерної доби, а не для конституційного права модерних (сучасних) національних держав.

У зв'язку із зазначеним вище вважаємо за необхідне зробити наступні висновки:

1. «Договори і Постановлення...» 1710 р. («Конституція Пилипа Орлика») є безумовно, видатною пам'яткою українського права і держави домодерної доби (до утворення сучасних національних держав). Це був час станової державності (XVI – XVIII ст.), коли традиційні уявлення людей про державу і право, що походили від античних і феодальних часів, починають наповнюватися новим змістом. А саме, що права (які за традицією феодальних

часів розуміються як привілеї) повинна мати не тільки феодальна верхівка суспільства, а й інші стани.

Відповідно, змінювався і характер влади правителя (у тодішньому українському варіанті – «державця» (володаря)). Замість патрімональної ця влада поступово стала уявлятися, як виразник волі загалу населення [63, с. 29]. А відтак, поступово створювалися умови для перетворення цього населення з підданих у націю (народ).

2. Усі ці тенденції у «Договорах і Постановленнях...» тільки проглядаються. І як свідчить аналіз їх тексту, зроблений нами, цей документ слід винести за межі сучасного українського конституціоналізму. Віддаючи втім, йому належне як пам'ятці права, що відчутно сприяла його (конституціоналізму) подальшому формуванню на території сучасної України.

6.1.2 Конституція Речі Посполитої 1791 р.

Відкриває список конституцій (у сучасному значенні цього слова) на території України Конституція Речі Посполитої 3 травня 1791 р. Незважаючи на короткий час її дії (два з половиною роки до її формального скасування 23 листопада 1793 р. Гродненським сеймом Речі Посполитої), вона на нашу думку, була першим в історії держави і права України конституційним актом сучасного характеру. Тобто пов'язаною із формуванням і подальшим розвитком на українській території національної («модерної») держави. Цей період охоплює на нашу думку, час з кінця XVIII ст. до сучасності. Саме тому варто розглянути цей перший досвід вітчизняного конституціоналізму щодо відображення у ньому прав і свобод людини. Значення такого дослідження полягає у виявленні історичної еволюції уявлень про права і свободи у конституційному праві на території сучасної України і з'ясуванні значення вищезгаданого конституційного акту для багатовікової історії українського державотворення.

Сюжети, безпосередньо пов'язані із правами людини (у їх тодішньому розумінні) відображені у розділах I («Панівна релігія»), II («Шляхта. Землевласники»), III («Міста і міщани») і IV («Селяни (хлопи)») «Урядового закону» (офіційна назва конституції; далі – Закон) [64]. І якщо стосовно шляхти Закон в основному підтверджував її колишні права і привілеї, то стосовно міщан і особливо селянства (враховуючи, що переважна більшість цих людей були кріпаками) законодавчі зміни були справді революційними. Так, міщанам королівських міст – власникам нерухомості – Закон надавав права, що раніше належали виключно шляхті, а саме: особистої недоторканності; набуття земельної власності; призначення на нижчі адміністративні посади у всіх органах державної влади і суду; доступ до адвокатури; отримання нижчих офіцерських звань у всіх родах військ, крім шляхетської кавалерії; отримання шляхетства багатими міщанами та міською інтелігенцією [65, с. 39]. Особливо великі зрушення мали відбутися у соціальному становищі селян – кріпаків. Хоча Закон формально не скасовував кріпацтва, але фактично переводив відносини селян з їх землевласником на принципово нову – правову – основу. Це стосувалося насамперед договорів стосовно селянських повинностей, укладених землевласником «з усією громадою, або окремо з кожним мешканцем» [64]. Те, що селянські повинності й податки взагалі регламентувалися договорами, обов'язковими як для селян, так і для шляхтича (магната) було вважаємо, великим кроком уперед у напрямку подальшого скасування кріпацтва й розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві держави. Взагалі стосовно відображення у Законі цієї частини прав людини слід відзначити з одного боку, звичне для домодерного суспільства (до утворення сучасних національних держав) сприйняття людських прав як станових привілеїв. Це вважаємо, відображено у самій структурі згаданих вище розділів конституції. Водночас сам їхній зміст вже чітко засвідчив тенденцію до поступового набуття рівності всіх перед законом як сучасної правової норми. Це ж саме можна сказати і про права у сфері релігії, відображені у розділі першому. З одного боку, Закон визначав панівне

становище римо – католицької релігійної конфесії (прямо забороняючи перехід із неї до інших віросповідань). З іншого боку, гарантував дотримання релігійних прав некатолікам, будучи таким чином, передвісником сучасних правових норм щодо свободи совісті [64].

Зазначимо тут, що нове розуміння і визначення прав людини супроводжувалося у Законі гарантіями дотримання цих прав з боку держави. Так зокрема, у розділі IV зазначалося: «селянське населення, у руках якого знаходиться найщедріше джерело багатства країни..., ми беремо під заступництво закону і державного уряду» [64]. Ці та інші гарантії прав ми вважаємо історичним попередником положення статті 3 Конституції України: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави...» [61].

Великою мірою гарантування конфесіональних і станових прав у Законі забезпечувалося реформуванням судової системи Речі Посполитої, визначеним розділом VIII «Судова влада». Маємо тут на увазі утворення цивільних і кримінальних судів для державних підданих всіх станів, а також часткове відокремлення суду від законодавчої влади і адміністрації [64].

В епоху модерних національних держав дотримання прав людини неможливе без ідеї національного (народного) суверенітету і його закріплення у конституції держави. В «Урядовому законі» 1791 р. ця ідея знайшла відображення у його преамбулі. Тут, по – перше, відзначається, що «об'єднані стани» (представники яких приймали конституцію), «з подвоєною силою репрезентують польський народ» [64]. По – друге, проголошувалося право народу (в особі обраних ним представників) не тільки приймати конституцію, а й вносити до неї зміни [64]. По – третє, звертає на себе увагу титул короля Станіслава Августа Понятовського, який визначався у преамбулі, як король польський «божою милістю та з волі народу» [64]. Вважаємо за необхідне тут підкреслити, що збільшення прав інших – нешляхетських – станів суспільства (про що вже йшлося вище) дозволяє стверджувати, що перед нами – розуміння народу (нації) як «всестанової» політичної спільноти громадян держави з

правовою рівністю їх перед законом. У зв'язку із цим доцільним виглядає на наш погляд, уточнення територіальних меж згаданого у Законі «польського народу». Вони вважаємо, окреслені у титулі короля Станіслава Августа Понятовського, що міститься у преамбулі Закону. Враховуючи географічний ареал розселення тодішніх русинів (українців), до власне українських територій «польського народу» у кордонах Речі Посполитої на 1791 рік слід віднести Литву, Київщину, Волинь, Підляшшя і Поділля [64]. Тут вважаємо, мав місце намір утворити модерну політичну націю (у даному випадку, польську) у межах території домодерної – поліетнічної та поліконфесійної – держави, якою була Річ Посполита. Це на нашу думку, є свідченням того очевидного факту, що модерні національні держави нашого часу (маємо тут на увазі насамперед, Україну) не були сформовані відразу у «готовому» вигляді, зокрема у тих кордонах, у яких вони існують зараз. На цьому шляху були різні альтернативні варіанти нації – і державотворення, перший з яких на території сучасної України (і відповідно, ще явно недосконалий) ми спостерігаємо на прикладі Конституції 3 травня. Завершуючи розгляд «Урядового закону», вважаємо необхідним зробити наступні висновки:

1. Він був першим на території сучасної України досвідом створення конституції держави, яка б відображала, закріплювала і гарантувала людські права;

2. У всьому його тексті простежується перехідний характер епохи від домодерних (побудованих за становим, конфесійним і династичним принципом) до сучасних національних держав;

3. З точки зору відображення у ньому прав людини «Урядовий закон» («Конституція 3 травня») безумовно є важливою історичною пам'яткою права на території сучасної України і відповідно, складовою невід'ємною частиною багатовікової історії українського державотворення.

6.1.3 Конституції Австрійської імперії і Австро – Угорщини («Королівств і земель, репрезентованих у рейхсраті»)

Подальша криза домодерних станових права і державності (у формі абсолютної монархії) й розгортання національних рухів у першій половині XIX ст. (особливо внаслідок революцій 1848 – 1849 рр.) спричинили нову хвилю конституціоналізму у Європі. Зокрема, на західноукраїнських землях монархії Габсбургів.

Це означало появу низки конституцій з відображенням у них людських прав і свобод. Важливе місце серед них займає конституція Австрійської імперії 4 березня 1849 р. [66, с. 26 – 42]. Дарована («октройована») імператором Францем – Йосифом I під тиском революції 1848 – 1849 рр., вона заслуговує на науковий аналіз через відображення у ній процесу еволюції домодерної імперської держави («Цісарства австрійського», як зазначалося у її першій статті) у напрямку політичної і правової модернізації у напрямку формування сучасної національної держави.

Вищезгаданий процес був неможливим без двох речей. По – перше, це скасування кріпацької залежності селян, як найнеобхіднішого кроку для зрівняння всіх підданих держави перед законом. Цьому у конституції присвячено статтю 26: «Кожний рід особовласницький, кожний зв'язок громадський, чи приналежності (тобто кріпацька залежність селян – Г. К.) є назавжди зліквідований. Вхід на австрійську територію або на корабель робить кожного невільника вільним» [66, с. 29].

По – друге, це набуття колишніми підданими імперської держави громадянських прав, що урівнювали їх перед законом незалежно від етнічної приналежності. Про це йшлося у статті 5: «Уся єдність народна є рівноправна і кожна з них має непорушне право збереження, плекання та пильнування своєї нації (народності) та мови» [66, с. 27].

Власне про людські права йдеться у розділах третьому («Про громадянство державне»), четвертому («Про гміни») і восьмому («Про сейм

державний»). Права, відображені у першому з них, можна поділити на три наступні групи. Першу групу складає група статей – 23, 24, 25 і 27 – що фіксує наявність категорії громадянства держави як такого. Найважливішою з них є на нашу думку, стаття 27: «Всі громадяни австрійської держави є рівні у правах і підлягають рівному формуванню особистості» [66, с. 29]. Далі за важливістю йдуть статті 23 (про єдине громадянство австрійської держави), 24 (про однакове застосування на всій території держави її правових норм) і 25 (про вільне поселення особи у межах державних кордонів) [66, с. 29].

Значення вищезгаданих правових норм для прав людини вважаємо, полягає у наступному: вони сприяли поступовому перетворенню колишніх імперських підданих на громадян демократичної держави, що мають рівні права. Держава ж тепер перетворювалася на гаранта дотримання цих прав рівномірно на всій своїй території. Тобто виникав новий політичний зв'язок держави і громадян. Його новизна полягала у об'єднанні громадян навколо держави як гаранта їхніх прав. А значить, і поступовому виникненні політико – правової категорії «нації» («народу»), як зовнішньої форми об'єднання населення держави у межах її кордонів.

Другу частину прав людини, відображених у вищезгаданому розділі, складають статті 29 – 32, присвячені майновим правам. Найважливішою з них на нашу думку, є стаття 29, що проголошувала захист державою права власності і можливість відчуження власності тільки за законом [66, с. 29]. Стаття 31 встановлювала свободу здійснення майнових операцій у межах кордонів австрійської держави. Важливою тут є й стаття 30 (щодо можливості австрійських громадян набувати «нерухомість усякого роду», а також вільно займатися заробітчанством у межах території держави) [66, с. 29]. Таким чином, перетворення колишніх імперських підданих на громадян означало закріплення за ними права на власність як запоруки їх економічної самостійності й гарантування їх можливості користуватися правами і свободами.

Третю частину прав людини у відповідному розділі складає стаття 28: «публічні уряди і державні служби рівнодоступні для всіх, хто є здатним до них» [66, с. 29]. Зв'язок її змісту зі змістом попередніх статей наступний: набуття громадянами (майнових) економічних прав означало їхню участь у публічному, зокрема державному, управлінні. Оскільки саме публічна, у першу чергу державна, влада є знаряддям і запорукою дотримання цих прав. Отже, переходимо до питання відображення у конституції політичних прав громадян. Оскільки демократизація політичного устрою держави автоматично означала й початок процесу її децентралізації, принципове значення тут має питання передання окремих управлінських функцій, що безпосередньо стосувалися людини, від держави до місцевих громад. Саме цьому присвячено четвертий розділ конституції – «Про гміни (місцеві територіальні громади – Г. К.)» [66, с. 29 – 30]. Розділ складається з двох статей: 33 і 34. Безпосередньо прав людини тут стосується норма щодо виборності «гмінних представників», тобто депутатів представницького органу громади, населенням (пункт а) статті 33) [66, с. 29]. Таким чином, набуття імперськими підданими громадянських прав означало й набуття ними виборчого права, у даному випадку – до органів місцевого самоврядування.

Значно більш детально виборче право відображено у розділі восьмому конституції «Про сейм державний» [66, с. 31 – 35]. Тут йому присвячені статті 43 – 45. Найважливішою з них вважаємо, є стаття 43, що фіксує наявність виборчого права «для кожного повнолітнього громадянина Австрії» і визначає необхідні для цього умови – цензи майна і осілості [66, с. 32]. Детально згадані вище законодавчі норми відображені у двох наступних статтях. Так, у статті 44 визначалася сума податку для участі у виборах, причому майновий ценз для сільських і для міських перше, він відображає появу у австрійській державі прав людини «першого мешканців різнився (для міщан – більший, для селян – менший). Тут таки встановлювалася верхня межа податку для участі у виборах [66, с. 32]. Стаття 45 встановлювала цензи громадянства і осілості для обрання депутатом парламенту [66, с. 33].

Характерною рисою австрійської конституції 1849 р. як і конституцій «першої хвилі» (кінець XVIII – початок XX ст.) взагалі була увага переважно до компетенції установ та посадових осіб центральної і місцевої державної влади й місцевого самоврядування і розподілу повноважень між ними. Вважаємо цю обставину впливом так званого «камералізму» – правового і політичного вчення щодо облаштування публічної влади. Його прихильники вважали саме ефективне визначення і розподіл обов’язків між службовцями і установами різних рівнів ієрархії запорукою ефективного державного управління. Саме такий погляд на нашу думку, й відбився у змісті конституцій «першої хвилі», зокрема й конституції, що тут розглядається.

Втім, подальший розвиток демократії і відповідно, прагнення до участі в управлінні державою широких верств суспільства внаслідок європейських революцій вносили свої корективи у камералістські погляди щодо розбудови держави. Це у свою чергу, вимагало подальшого розвитку законодавства про політичні права громадян.

Показником цієї тенденції вважаємо, був «Закон про права політичні», виданий одночасно із конституцією 4 березня 1849 р. [66, с. 43 – 45]. Порівняно із конституцією закон короткий (складається всього з тринадцяти статей). За змістом вважаємо його продовженням і доповненням конституції щодо прав і свобод громадян. Останні можна поділити на дві частини:

1) особисті права: право особистої недоторканності (статті 8 – 9); право недоторканності житла (стаття 10); право на таємницю листування (статті 11 – 12); свобода віросповідання і релігійного навчання (статті 1 – 4);

2) власне політичні права: свобода слова (стаття 5); свобода подання петицій (стаття 6); свобода об’єднання у громадські організації (стаття 7).

Коментуючи зміст закону, вважаємо за потрібне зазначити наступне. По – перше, він належить до конституцій «першої хвилі». Отже, є документом, що свідчить про початок законодавчого відображення прав людини як таких. По – друге, на прикладі закону можна проілюструвати думку щодо взаємодоповнення та взаємозалежності різних прав людини. Так, реалізація

особистих прав людини залежить від демократичного державного устрою, який забезпечується дотриманням політичних прав. У свою чергу, реалізація політичних прав людини залежить від ефективності дотримання її особистих прав. Отже, особисті і політичні права є взаємозалежними і взаємодоповнюючими.

Дослідження конституції Австрійської імперії 4 березня 1849 р. на предмет відображення у ній прав і свобод людини дозволяє зробити наступні висновки:

1. Конституція була відображенням процесу еволюції домодерної станової імперської держави у сучасну національну державу під тиском революції 1848 – 1849 рр.; така еволюція означала насамперед, зміну правового становища підданих імперії і юридичне перетворення їх на громадян.

2. Перелік прав людини у згаданій вище конституції є відображенням початку процесу законодавчого закріплення людських прав на території сучасної України;

3. Законодавче закріплення у п'ятій статті конституції права підданих імперії вільно розвивати свою національність (культуру, історію) і мову, а також юридичного рівноправ'я імперських підданих всіх націй було поштовхом для процесу подальшого формування на території імперії окремих націй і національних держав. Це стосувалося зокрема, й процесу поступового перетворення русинів Буковини, Галичини і «Руської крайни» (Закарпаття) на політичну українську націю. А відтак, і подальшого формування національної української державності.

4. Незважаючи на короткий термін дії цієї конституції (скасованої 31 грудня 1851 р.), вона була наступним етапом розвитку конституціоналізму в Україні після конституції Речі Посполитої 3 травня 1791 р. і з цієї точки зору є важливою сторінкою історії держави і права України.

Важливим елементом прав людини, що їх започаткувала на території сучасної України австрійська конституція 1849 р. було виборче право.

Виборче право – система правових норм, що регулюють виборчий процес. Основа цього права на нашу думку, полягає у праві і бажанні людини – громадянина конкретної держави – приймати участь в управлінні державними справами через вільні вибори своїх представників до органів державної влади і місцевого самоврядування. Будучи дуже давнім за своїм походженням (від античних часів) виборче право набуло сучасного вигляду у так званий «модерний» період історії державності та права: період формування й подальшого розвитку сучасних національних держав (XIX – XX ст.).

Важливе місце серед них займає Крайова конституція для Галичини («Крайовий статут для Королівства Галіції і Лодомерії з Великим князівством Краківським з незалежним правилом виборів до Крайового сейму») 29 вересня 1850 р. [67, с. 53 – 82]. Ухвалена патентом (указом) імператора Франца – Йосифа I на виконання статті 77 Конституції Австрійської імперії 1849 р., вона мала характер так званої «октройованої» конституції (тобто конституції, наданої монархом своїм підданим). На науковий аналіз вона заслуговує через відображення у ній процесу еволюції домодерної імперської держави у напрямку політичної і правової модернізації у напрямку формування сучасної держави – нації. Зокрема, через формування тут основ виборчого права модерного часу.

Розглядаючи зміст конституції стосовно виборчого права зазначимо, що останнє ми розуміємо тут у його «вузькому» значенні. Тобто як право громадян (у даному випадку, підданих імперії Габсбургів) обирати і обиратися до представницьких органів державної законодавчої влади. Тобто як активне й пасивне виборче право.

Конституція була прямим продовженням Конституції Австрійської імперії від 4 березня 1849 р. і була видана на її виконання. У Конституції Австрійської імперії 1849 р. виборчому праву присвячено статті 42 – 46 Розділу VIII («Про Сейм державний»). Тут визначався «всестановий» характер виборів (активне і пасивне виборче право незалежно від стану), майновий, віковий

цензи та ценз осілости для участі у виборах, а також «усний і відкритий» характер голосування [66, с. 32 – 33].

Виборче право саме для мешканців Галицького краю (Королівства Галиції і Лодомерії) обумовлювалося наступними статтями загальнодержавної конституції. Стаття 1 фіксувала «Королівство Галиції і Лодомерії (Волинь) з Краковом» як один з «країв коронних». Тобто невід'ємну складову частину австрійської держави («Цісарства австрійського») [67, с. 26]. Стаття 4 гарантувала всім коронним краям місцеве самоврядування у межах, визначених загальнодержавною конституцією [67, с. 26]. Стаття 35 (Розділ V «Про справи крайові») конкретизувала зміст статті 4 щодо компетенції крайової влади [67, с. 30]. Стаття 37 (Розділ VII «Про владу законодавчу») визначала імператора («цісаря») і крайовий Сейм як суб'єктів законодавчої влади на території краю [67, с. 31]. Нарешті, статті 77 – 83 у загальних рисах окреслювали законодавчу компетенцію крайового Сейму і його взаємодію з імператором щодо видання місцевого законодавства, відображали право кожного коронного краю на власну конституцію [67, с. 36 – 37].

Отже мова йшла про Королівство Галиції і Лодомерії як окрему автономну управлінську одиницю держави. А відтак, і про місцеві особливості реалізації виборчого права мешканцями краю.

Відправною точкою тут можна вважати статтю 78 загальнодержавної конституції. Вона не лише визначала прямий (безпосередній) характер виборів депутатів крайового Сейму, а й підкреслювала, що «склад Сейму має бути складений з урахуванням усіх інтересів крайових» [66, с. 36].

«Урахуванням усіх інтересів крайових» у Галичині слід вважати пошук компромісу між її двома найбільшими національностями – поляками і русинами (українцями), що складали відповідно 45,9 та 45,4 % населення краю [68, с. 73]. Пояснюючи необхідність вирішення саме цієї проблеми, слід зазначити, що саме національне питання постало у повний зріст внаслідок революції 1848 – 1849 рр. у монархії Габсбургів. Його вирішення вимагалось прихильниками різних національних проектів на території держави у ключі

«рівноправності націй» [69, с. 25]. У Галичині із цією ідеєю виступили діячі «Головної Руської ради», вимагаючи поділу Королівства Галіції і Лодомерії на українську і польську частини [68, с. 73].

Офіційна позиція влади в особі імператора Франца – Йосифа I та його оточення полягала у визнанні принципу рівноправ'я націй. Це відображала п'ята стаття загальнодержавної Конституції 1849 р.: «Уся єдність народна є рівноправна і кожна з них має непорушне право збереження, плекання та пильнування своєї нації (народности) та мови» [67, с. 27]. Прагнучи знайти компроміс між національними вимогами українців і поляків, імператор спочатку мав намір поділити цей край на дві частини – українську (Королівство Галичина і Лодомерія) та польську (герцогство Краків разом з герцогствами Аушвіц і Затор) [68, с. 73]. Втім, згодом, з огляду на потребу зміцнення загальнодержавної влади у краї, територіальну цілісність Королівства Галіції і Лодомерії було збережено (крім Буковини, виділеної у окремий коронний край). У Крайовій конституції для Галичини (далі – Конституція) це було відображено у її статті 1 наступним чином: «Королівство Галичини і Лодомерії (Волинь) з князівством Освенцив, Заторем і з Великим князівством краківським утворюють невід'ємну частину складової австрійської монархії і єдиний коронний край цісарства» [67, с. 53]. Натомість, відповідно до статті 4 «Народи русинський (український), польський та інші етноси (мешканці) користуються рівними правами і кожна нація (етнос) має непорушне право плекати свою мову, свою народність, культуру» [67, с. 54].

Відповідно, у межах адміністративних кордонів королівства його територію було поділено на три «урядові округи»: Краківський (польський), Львівський (польсько – український) і Станіславівський (український). По суті урядові округи були місцевими адміністративними одиницями держави, органи народного представництва яких – сеймові курії – були наділені відносною самостійністю у прийнятті рішень в межах відповідної адміністративної території [68, с. 73]. Це підтверджується змістом статті 55 Конституції: «Кожна сеймова курія є органом урядового округу...» [67, с. 61]. Три сеймові курії

королівства відповідно до статті 10 Конституції, утворювали його спільну крайову репрезентацію (представницький і законодавчий орган краю) [67, с. 55].

Саме до урядових округів була «прив'язана» виборча система Королівства Галіції і Лодомерії (визначення депутатського складу сеймових курій, виборчих округів, кількості представників від певної місцевості та ін.). Стаття 11 Конституції визначала склад депутатів («послів») кожної сеймової курії наступним чином: а) депутати, обрані за майновим цензом; б) депутати «від надзвичайно знаних міст»; в) депутати від інших гмін (територіальних громад) урядового округу [67, с. 55]. Кількість депутатів сеймових курій у трьох урядових округах королівства була неоднаковою. Статті 12 – 14 Конституції визначали її у кількості 58 депутатів у Краківському урядовому окрузі, 50 – у Львівському і 42 – у Станіславівському [67, с. 55].

Складовою невід'ємною частиною виборчої системи Королівства Галіції і Лодомерії слід вважати активне і пасивне виборче право громадян австрійської держави у цій частині монархії Габсбургів. Воно дістало своє відображення у статтях 15 – 19 Конституції і базувалося на наступних засадах:

а) належність активного виборчого права кожному повнолітньому громадянину держави чоловічої статі, який сплачує певну суму державних податків, або не відповідає зазначеному майновому цензу, однак володіє активним виборчим правом завдяки своїм особистим якостям («на засадах своїх особистих предметів»);

б) належність пасивного виборчого права громадянам, що мають активне виборче право відповідно до зазначених вище критеріїв, із додаванням до цього цензу осілості (5 років) й вікового цензу;

в) позбавлення виборчого права осіб, визнаних злочинцями відповідно до закону, а також громадян, що вчинили адміністративні правопорушення або перебувають під слідством, терміном на два роки [66, с. 74; 67, с. 56].

Крім вищезгаданих статей, виборче право громадян на території Галичини регламентувала «Виборча крайова ординація для королівства

Галичини і Льодомерії з князівствами Освенцівським і Заторським та Великим князівством краківським», що входила до складу Конституції як її Розділ V і складалася з 74 статей, поділених за змістом на вісім частин [67, с. 66 – 78].

Для нас важливим є зміст частини другої «Виборче право» (сім статей), яка регулювала активне виборче право [67, с. 68 – 70]. А також частини четвертої «Про вибирання» (чотири статті), що регулювала пасивне виборче право [67, с. 73].

Розглянемо спочатку статті, присвячені активному виборчому праву. Їхнє значення полягає у деталізації права громадян приймати участь у виборах через майновий ценз і ценз осілості. Так, зі змісту статті 15 виходили різні розміри податків для різних категорій виборців залежно від місця їхнього проживання. Стаття 16 роз'яснювала порядок поповнення кількості виборців, якщо у певній місцевості не знайдеться достатньо тих, що відповідають цензовим вимогам. У статті 17 визначалися додаткові податкові вимоги для тих виборців, що належали до найвищої податкової категорії майнового цензу. Стаття 18 вимагала від виборця бути членом певної гміни (громади) для реалізації виборчого права. Тобто фактично встановлювала на додаток до майнового цензу ще й ценз осілості. Цього ж стосувалися й статті 20 і 21. У першій з них йшлося про реалізацію виборцем свого виборчого права саме у тому виборчому окрузі, де він сплачує «найвищу квоту безпосередніх податків». У другій – про неможливість для міських мешканців голосувати на території сільських гмін [67, с. 69].

Оскільки активне виборче право великою мірою залежало від майнового цензу, стаття 28 виборчої ординації визнавала його тільки за тими громадянами, «хто у поточному податковому році і на час призначення виборів не має податкового боргу» [67, с. 71].

Як вже зазначалося вище, пасивне виборче право в «Ординації» визначала її частина IV «Про вибирання», що складалася з чотирьох статей. Тут визначалися: а) умови обрання, зокрема віковий і осілий цензи; б) умови

заборони на участь у виборах; в) відсутність заступників у послів (депутатів) [67, с. 73].

Дослідження Крайової конституції для Галичини 1850 р. на предмет відображення у ній виборчого права дозволяє зробити наступні висновки:

1. Конституція була відображенням процесу еволюції домодерної станової імперської держави у сучасну національну державу під тиском революції 1848 – 1849 рр.; така еволюція означала насамперед, зміну правового становища підданих імперії і юридичне перетворення їх на громадян. А відтак, і наявність у цих громадян виборчого права, як засобу участі громадян у державних справах через легітимно обраних представників – депутатів («послів», за тодішньою правовою термінологією, розповсюдженою на західноукраїнських землях).

2. Найтісніший зв'язок виборчого права громадян у згаданій вище конституції з майновим цензом є відображенням розповсюдженого у ту епоху погляду на це право як на право заможної (і освіченої) меншості громадян. На думку прихильників майнового цензу, бідна й неосвічена (а іноді просто неграмотна) людина стає на виборах знаряддям у руках тих, хто рветься до влади і елементарно скуповує голоси таких «виборців» під час виборчих кампаній.

Водночас Конституція є свідченням розповсюдження на території України системи виборів, характерної для модерного суспільства. Маємо на увазі віковий ценз і ценз осілості як для активного, так і для пасивного виборчого права.

3. Законодавче закріплення у четвертій статті конституції принципу юридичної рівноправності мешканців краю різних націй, разом з їхнім правом вільно розвивати свою національність (культуру, історію) і мову, а також поділ Королівства Галичини і Володимирії на урядові округи з перевагою у кожному з них населення відповідної національності були поштовхом для процесу подальшого формування на території імперії окремих націй і національних держав. Це стосувалося зокрема, й процесу поступового перетворення русинів

Буковини, Галичини і «Руської крайни» (Закарпаття) на політичну українську націю. А відтак, і подальшого формування національної української державності.

4. Незважаючи на короткий термін дії цієї конституції (скасованої 31 грудня 1851 р.), вона була наступним етапом розвитку конституціоналізму в Україні після конституції Речі Посполитої 3 травня 1791 р. та конституції Австрійської імперії 1849 р. і з цієї точки зору є важливою сторінкою історії держави і права України.

Подальша політична еволюція Австрійської імперії призвела до її перетворення на «двоєдину» монархію – Австро – Угорщину. Важливе місце у цьому процесі займає конституція Австрії («королівств і земель, представлених у рейхсраті») 21 грудня 1867 р. [70]. Ухвалена Імперською радою (нім. «Reichsrat») як парламентом австрійської частини двоєдиної австро – угорської монархії з подальшим її затвердженням імператором Францем – Йосифом I, вона заслуговує на науковий аналіз через відображення у ній процесу еволюції домодерної імперської держави у напрямку політичної і правової модернізації у напрямку формування сучасної держави – нації.

Розглядаючи зміст конституції стосовно прав людини, по – перше, звертаємо увагу на її структуру. Адже ця конституція не становила цілісного юридичного документа, а мала вигляд низки законів [71, с. 26]. Власне прав людини стосується один з них: Державний основний закон «Про загальні права громадян королівств і земель, представлених у Рейхсраті» [72]. Таку структуру Основного закону держави ми вважаємо наслідком попередніх – «домодерних» – часів розвитку законодавства (до утворення сучасних національних держав). Тоді термін «конституція» позначав один із видів нормативно – правових актів – указ володаря (голови держави) або розпорядження її найвищої управлінської установи – що стосувався певного конкретного питання управлінської діяльності.

По – друге, зміст конституції взагалі і Державного основного закону «Про загальні права громадян...» зокрема, був обумовлений австро – угорським

компромісом 1867 р. А саме: відновленням імператором Францем Йосифом I 12 лютого 1867 р. дії угорської конституції 1848 р. й набуття тим самим колишньою централізованою Австрійською імперією децентралізованого, «двоєдиного» характеру [71, с. 23].

На власне австрійську конституцію це вплинуло наступним чином. По – перше, вона стосувалася лише австрійської частини монархії – Цислейтанії. По – друге, поступка угорцям викликала необхідність поступок й іншим національностям монархії. Це, як буде показано далі, знайшло відображення в основному законі «Про загальні права громадян» щодо прав етнічних (національних) спільнот.

Права людини у Державному основному законі «Про загальні права громадян королівств і земель, представлених у рейхсраті» від 21 грудня 1867 р. за змістом можна розділити на наступні групи. Першу групу складають права, відображені у статтях 1 – 4. Йдеться насамперед, про загальне право австрійського громадянства для мешканців різних королівств і областей австрійської частини монархії. А відтак, їхню рівність перед законом, однаковий доступ до державних управлінських посад і свободу переміщення територією держави [72].

Коментуючи зміст цієї групи статей зазначимо, що він свідчить про формування на території України конституціоналізму у його сучасному вигляді. Йдеться насамперед, про його фундаментальні принципи, без яких вважаємо, неможливий подальший розвиток прав людини взагалі.

Другу групу прав складають особисті права громадян: право на особисту свободу і гарантію від протизаконного арешту особи (стаття 8); недоторканність власності і можливість її вільного набуття й користування (статті 5, 6). До цього слід віднести й статтю сьому (відносно повної ліквідації особистої залежності і васалітету). Цієї ж частини закону стосується вважаємо, стаття дев'ята (недоторканність і охорона права на житло), та стаття десята (щодо вільного права на листування і гарантії його таємниці) [72].

При розгляді особистих прав людини потрібно на нашу думку, обов'язково згадати й про обмеження цих прав у вищезгаданому законі. Обмежувалася наприклад, свобода міграції за межі держави (стаття 4). Це пояснювалося необхідністю відбування громадянином військової повинності. У статті п'ятій зазначалася можливість відчуження власності (у випадках і формах, встановлених законодавством). Порушення таємниці листування допускалося лише за судовою постановою або у воєнний час (стаття 10) [72].

Коментуючи зміст цієї групи статей, відзначимо важливість для людини прав, пов'язаних з її особистістю, у відносинах із державою. Маємо тут на увазі насамперед, право особистої недоторканності й гарантій від незаконного арешту, а також остаточного скасування особистої залежності. Зайвий раз зауважимо, що дотримання цього права є показником демократичності держави.

До третьої групи на нашу думку, належать гуманітарні права. Це право на свободу совісті та віросповідання (статті 14 – 16), право на свободу викладання і наукової діяльності (стаття 17) та право вільного вибору професії і професійної підготовки (стаття 18). Тут же визначалася свобода внутрішньої побудови релігійних організацій та їхня відповідальність за релігійну освіту громадян (статті 15 і 17) [72].

Наявність у законі статей, присвячених гуманітарним правам, свідчить з одного боку, про спадкоємність із «домодерними» часами, коли свобода віри була ключовою для розвитку людини та її відносин із державою. З іншого боку, у статті 14 зазначалося, що віросповідання не впливає на користування людиною громадянським і політичними правами, а примус до виконання релігійних обрядів та участі у релігійних церемоніях допускався лише на підставі «повноважень, отриманих від закону» (тобто від світської влади). У поєднанні з увагою, яка приділялася у законі розвитку викладання і науки, це на нашу думку, свідчить про формування принципово нового, секуляризованого «модерного» суспільства.

Четверту групу прав людини у вищезгаданому законі складають політичні права громадян. Вони відображені у статтях 11 – 13. Мова йде про свободу слова й друку та заборону цензури, право на свободу зборів та об'єднання у асоціації, а також право петицій (як індивідуальних, так і колективних) [72].

Коментуючи зміст цієї групи статей зазначимо, що будь – яка держава у всі часи намагалася репрезентувати перед суспільством саме себе як втілення законності, порядку й справедливості. А відтак, намагалася не допустити справді опозиційних настроїв стосовно себе самої. Це знаходило відображення зокрема, у намаганні держави обмежити свободу слова, аргументуючи це необхідністю дотримання законності в інтересах спільного блага. Останній мотив вважаємо, виразно простежується у змісті частини першої статті 13, де зазначається, що користування свободою слова для громадян є можливим лише «у межах законності» [72].

Останню, п'яту, групу прав людини у згаданому вище законі складають національні права. Вони відображені у статті дев'ятнадцятій. Слід зазначити, що порівняно із конституцією австрійської імперії 1849 р. вони виписані більш детально. Так, у конституції 1849 р. (стаття п'ята) просто відзначалося, що «вся єдність народна є рівноправна і кожна з них має непорушне право збереження, плекання та пильнування своєї нації (народності) та мови» [66, с. 27]. На відміну від неї, стаття 19 Державного основного закону «Про загальні права громадян...» 1867 р. крім зазначення рівноправності націй держави та права на розвиток власної мови додатково визначала вживання відповідної національної мови у сфері освіти й державного управління у різних областях монархії. Щодо територій, де наявним був змішаний етнічний склад населення, закон визначав необхідність організації народної освіти таким чином, щоб дати можливість громадянам відповідної національності отримувати освіту рідною мовою [72].

Дослідження конституції Австрії 1867 р. на предмет відображення у ній прав і свобод людини дозволяє зробити наступні висновки:

THE LATEST PHILOSOPHICAL ACHIEVEMENTS OF THE DEVELOPMENT OF MODERN JURISPRUDENCE

1. Конституція була відображенням процесу еволюції домодерної станової імперської держави у сучасну національну державу під тиском революції 1848 – 1849 рр.; така еволюція означала насамперед, зміну правового становища підданих імперії і юридичне перетворення їх на громадян.

2. Перелік прав людини у згаданій вище конституції є відображенням продовження процесу законодавчого закріплення людських прав на території сучасної України після Конституції Австрійської імперії 1849 р. та крайової конституції для Галичини 1850 р.;

3. Законодавче закріплення у дев'ятнадцятій статті Державного основного закону «Про загальні права громадян...» права підданих імперії вільно вживати у публічній сфері рідну мову було поштовхом для процесу подальшого формування на території імперії окремих націй і національних держав. Це стосувалося зокрема, й процесу поступового перетворення русинів Буковини, Галичини і «Руської крайни» (Закарпаття) на політичну українську націю. А відтак, і подальшого формування національної української державності.

4. Конституція Австрії 1867 р. була важливим етапом розвитку конституціоналізму в Україні. Її значення полягає у тому, що на відміну від минулих конституційних актів на сучасній українській території – Конституції Речі Посполитої 1791 р., Конституції Австрійської імперії 1849 р. і крайової конституції для Галичини 1850 р., що діяли трохи більше року кожна й були скасовані невдовзі після свого прийняття, вона діяла більше п'ятдесяти років. Їй тим самим закладала основи більш сталої традиції конституціоналізму в Україні, ніж до цього. І з цієї точки зору є важливою сторінкою історії держави і права України.

6.1.4 Українські конституційні проекти (середина XIX – початок XX ст.)

Невід'ємною складовою частиною історії українського конституціоналізму є українські конституційні проекти середини XIX – початку

XX ст. Маємо на увазі «Начерки конституції республіки» Георгія Андрузького (1846 – 1847 pp.) [73], «Проект оснований устава українського общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» Михайла Драгоманова (1884 р.) [74] та «Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського» Миколи Міхновського (1905 р.) [75]. Розглядаємо відображення прав людини у вищезгаданих проектах у зв'язку із виникненням і подальшим розвитком ідеї української держави – нації. Вважаємо за необхідне також визначити зв'язок вищезгаданих проектів із політико – правовим розвитком Російської імперії в цей період (оскільки всі проекти були складені українцями – підданими Російської держави).

Перше (за хронологією) місце серед згаданих вище проектів належить «Начеркам конституції республіки» Георгія Андрузького [73]. Хоча прийнято датувати цей документ 1850 роком (коли його було вилучено у Г. Андрузького), вважаємо 1846 – 1847 pp. більш вірогідними датами його складання, судячи із двох «набросков...» (фактично – додатків) Г. Андрузького до свого конституційного проекту [73].

На зміст «Начерків конституції республіки» вирішальний вплив мали ідеї Кирило – Мефодіївського товариства 1845 – 1847 pp., одним із учасників якого був Г. Андрузький. Тому, перш ніж перейти безпосередньо до змісту «Начерків...», вважаємо за потрібне проаналізувати основні документи Кирило – Мефодіївського товариства, що стосувались прав людини. Вони викладені у «Книзі буття українського народу», авторство якої приписується Миколі Костомарову [76], та «Статуті Кирило – Мефодіївського товариства» [77]. У першій важливими на наш погляд є політичні ідеї України як держави – члена слов'янської федерації, викладені у пунктах 100 та 109 [76]. Принципове значення для прав людини тут має на нашу думку, зміст пункту 108. Він свідчить, що майбутня українська держава – нація замислювалася як держава без станових привілеїв із демократичним устроєм [76]. У «Статуті Кирило – Мефодіївського товариства» важливим є зміст пункту 3 частини першої («Головні ідеї»). Тут відображено принципи рівності громадян перед законом

та народного суверенітету [77]. Саме ці ідеї на нашу думку, по – перше, були зародком майбутнього українського конституціоналізму (відображеному зокрема, у проекті Г. Андрузького). А відтак – сприяли перетворенню етнічної спільноти українців як станової спільноти – нащадків козацтва – (у «Книзі буття українського народу») і «южно – руссов» (у «Статуті Кирило – Мефодіївського товариства») у модерну українську націю.

Безпосередньо «Начерки...» є коротким описом державних установ майбутньої держави – федерації слов'янських народів (крім Росії) із зазначенням способів їх формування – виборів або призначення[73]. Тобто є дійсно «начерком» – коротким викладом основних положень, а не готовим конституційним проектом. Пояснюємо такий зміст «Начерків...» впливом так званого «камералізму» – правового і політичного вчення щодо облаштування публічної влади. Його прихильники вважали саме ефективне визначення і розподіл обов'язків між службовцями і установами різних рівнів ієрархії запорукою ефективного державного управління. Саме такий погляд на нашу думку, й відбився у змісті конституцій «першої хвилі» (кінця XVIII – початку XX ст.). І відповідно, конституційних проектів, одним з яких був проект Г. Андрузького.

Відповідно до цього, основну увагу у проекті Г. Андрузького зосереджено на установах публічної влади складових частин майбутньої федерації: громади, області, округу, штату та власне держави [73]. Серед прав людини тут згадані: а) право на безпосередню участь у самоврядуванні місцевої громади; б) виборче право. Обидва вони мали належати главам сімейств, що складали громаду. Частина посад мала обиратися прямими виборами. Наприклад, на три – чотири посади старшин громади (що мали бути помічниками її голови). Частина посад мала обиратися двоступеневими виборами. Наприклад, серед виборних членів окружної судової палати мали бути десять осіб, обраних місцевим представницьким органом – окружною думою [73]. «Начерки...» передбачали наявність для обраних посадових осіб кількох цензів (в залежності від посади): вікового, освітнього та осілості [73].

Звертає увагу відсутність тут майнового цензу, типового для всіх тодішніх конституцій. На нашу думку це – свідчення демократизму «Начерків...», розрахованих на дійсно народну державу.

Саме наявність у «Начерках...» виборчого права сукупно із правом на безпосередню участь у місцевому самоврядуванні на рівні громади ставила питання про інші права. У першу чергу, про право на особисту свободу, що було дуже актуальним в умовах існування у Російській імперії кріпацтва.

Тому звертаємо увагу на два згаданих вище «наброска...» Г. Андрузького як додатки до його конституційного проекту. Називати їх конституційним проектом (або його частиною) вважаємо, неможна. Адже за стилем це скоріше, юридичний трактат. Втім, висловлені тут ідеї заслуговують на увагу як теоретична основа майбутніх конституційних проектів. Маємо на увазі думки Г. Андрузького щодо права на особисту свободу із подальшою ліквідацією кріпосницьких відносин, «об'єднанням» (тобто юридичним зрівнянням у правах) або повною ліквідацією станів, обмеження влади законом тощо [73].

Вважаємо, що саме ці ідеї (за умови їх втілення у життя) і повинні були сприяти формуванню української держави – нації (як політичної, громадянської нації) з населення різних територій, позначених у Г. Андрузького як «Україна з Чорномор'ям, Галіцією і Кримом» [73].

Завершуючи розгляд «Начерків конституції республіки» Г. Андрузького, вважаємо за потрібне підкреслити зв'язок його проекту з політико – правовим розвитком тодішньої Російської імперії на українських землях. Вище ми вже згадували про проблему кріпацтва як фактору життя суспільства і держави, існування якого робило неможливим подальші реформи. Розвиваючи далі цю думку, зазначимо, що імперський державний устрій знайшов своє відображення і в інших моментах проекту Г. Андрузького:

1. Назви окремих посадових осіб та установ у його проекті – громада, управа, голова, писар, земська поліція, совісний суд, справник, становий пристав – прямо запозичені з державного устрою Російської імперії на українських землях;

2. Своєрідним «двигуном» майбутніх реформ, які повинні були поступово привести суспільство до республіки, за задумом Г. Андрузького, є імператор. Це проявляється зокрема, у побажанні прийняття монархом звання «громадянин» для прикладу всім іншим підданим імперії, у припиненні жалування імператором дворянства (і відновлення у дворянстві) як стимулювання ліквідації станових привілеїв у державі;

3. Поділ законів у проекті Г. Андрузького на «корінні» і «загальні» є на нашу думку, відображенням юридичної політики тодішньої Російської держави. Остання саме у часи Г. Андрузького полягала у впорядкуванні імперського законодавства з метою зміцнення законності в країні [78, с. 317].

Наступний український конституційний проект, який ми вважаємо за необхідне розглянути – «Проект оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» Михайла Драгоманова (1884 р.) [74]. Його поява вважаємо, була обумовлена зрушеннями у політичному житті українських земель Російської імперії, пов'язаними з епохою «великих реформ» імператора Олександра II 1860-х – 1870-х рр. Найважливішою з них була селянська реформа, пов'язана із скасуванням кріпацтва. Інші реформи, особливо судова, також відкривали шлях до модерного суспільства на території України. Недаремно у самому драгоманівському проекті зазначалося, що «в основних своїх рисах теперішній судоустрій за статутами 20 листопада 1864 може бути визнаний задовільним» [74].

На відміну від «Начерків конституції республіки» Г. Андрузького, які не були струнким і закінченим конституційним проектом, проект М. Драгоманова є таким. Характерною рисою проекту є те, що права людини тут згадані вже у частині першій «Про мету товариства» [74]. Тобто передують розділам, присвяченим політичному устрою держави. Це на нашу думку, відрізняє вищезгаданий проект від переважної більшості конституцій «першої хвилі» які як вже зазначалося вище, на перше місце ставили визначення установ і посадових осіб публічної влади та розподіл повноважень між ними. Така структура драгоманівського проекту свідчить вважаємо, що український

конституціоналізм був новим кроком у конституційному будівництві того часу, передвісником наступної, «другої» хвилі конституцій.

Права людини охарактеризовані у проекті М. Драгоманова як політична свобода [74]. Вважаємо цей момент найважливішим. Він на нашу думку, підтверджує сам зміст прав і свобод людини як взаємодію людини і держави. Тобто навіть якщо мова йде про «неполітичні» права (наприклад, про право особистої свободи та недоторканності особи), це обов'язково зачіпає взаємовідносини людини з державою. А отже, також стосується сфери політики.

Власне права людини і громадянина у проекті М. Драгоманова можна поділити на особисті й політичні. До першої групи належать: недоторканність особи від незаконного арешту, смертної кари і тілесних покарань; недоторканність житла, свобода вибору місця проживання; свобода приватного листування; свобода совісті (із зазначенням щодо ліквідації державної церкви). Серед цих свобод звертаємо увагу на зазначення у проекті недоторканності національності (мови) у приватному та публічному житті [74].

До другої групи прав і свобод у проекті належать: право на свободу слова, друку і навчання; право утворення товариств та спілок; право на мирні зібрання; право петицій. Виділяємо серед вищезазначених прав можливості людини особисто захищатися від незаконних дій влади стосовно громадян. А саме: право цивільного і кримінального позову проти посадових осіб і установ публічної влади (державного управління і місцевого самоврядування); право чинити спротив незаконним діям представників влади. Зміст останнього права не розкрито, однак, враховуючи наявність тут таки права носіння зброї та військових вправ, можна припустити, що мова йде про право на повстання проти влади у випадку порушення останньою людських прав та свобод [74].

Відтак вважаємо за потрібне зупинитись також на гарантіях людських прав у проекті М. Драгоманова. По – перше, це звичайно судові гарантії прав. До них слід віднести скасування надзвичайних судів з обов'язковою наявністю

присяжних у складі кримінального суду [74]. Окремо йдеться про мировий суд як гаранта прав громадян.

По – друге, це законодавчі гарантії прав. А саме: заборона їх скасування або обмеження поточним законодавством. Особливо тут визначається невідсудність цивільних осіб військовим судам під час війни [74].

Завершуючи розгляд людських прав і свобод у проекті М. Драгоманова, вважаємо його подальшим розвитком (у сенсі конституціоналізму) урядових реформ, що проводились у Російській імперії за царювання Олександра II і водночас, відображенням непослідовності та обмеженості цих реформ. Відсутність у російських підданих, зокрема й українців, громадянських прав, обмеженість виборного місцевого самоврядування, поставленого під жорсткий державний контроль, а згодом – і відверті контрреформи уряду нового монарха – Олександра III – були вважаємо, спонукальним мотивом для появи проекту М. Драгоманова. Тим самим фактично ставилось питання щодо несумісності національної держави і держави – імперії.

Відтак, визначені у проекті М. Драгоманова права і свободи прямо сприяли б формуванню українців як політичної (громадянської) нації. Цьому у драгоманівському проекті безумовно, сприяла пропонована децентралізація російської держави і створення у її межах двадцяти автономних областей. Зокрема області Харківська, Київська, Одеська й Кубанська області мали охоплювати український етнічний масив [74]. Їх широке самоврядування безумовно сприяло б у майбутньому утворенню з населення згаданих вище регіонів єдиної української держави – нації.

Останній з українських конституційних проектів, який ми тут розглядаємо – «Основний закон самостійної України» Спілки народу українського» М. Міхновського (точніше: «групи членів Української Народної Партії», як зазначалося у преамбулі проекту) 1905 р. [75]. Його поява була викликана російською революцією 1905 – 1907 рр. і активною участю у її подіях малоросів (українців) – підданих Російської імперії. Серед гасел цієї революції як відомо, було й гасло національних прав для неросійських народів

держави, зокрема українців. Це знайшло відображення у появі на території Російської імперії перших легальних українських політичних партій, створенні української думської громади у Державній думі – парламенті Росії і зрештою, появі проекту реформування Російської імперії на принципі широкої децентралізації і автономії для України. Останній належав Михайлу Грушевському і може вважатися своєрідним продовженням та подальшим розвитком розглянутих вище конституційних ідей кирило – мефодіївців та М. Драгоманова [79].

Разом з тим слід звернути увагу на значну радикалізацію українського націоналізму під впливом революції. Частина українських націоналістів, не сподіваючись на мирне перетворення Російської імперії на федерацію (як пропонувалося у попередніх проектах) виступала із набагато більш радикальними поглядами [80, с. 135].

Відображенням цих настроїв і був конституційний проект М. Міхновського. На відміну від двох попередніх проектів, Україна розглядалася у ньому як цілком самостійна федеративна національна держава за зразком США. Її територія мала складатися з дев'яти федеральних земель: Чорноморської України, Слобідської України, Степової України, Лівобережної України або Гетьманщини. Підгірської України, Горової України та Понадморської України [75]. Така політична конструкція у проекті М. Міхновського свідчить на нашу думку, про незавершеність процесу формування української політичної (а не етнічної) нації на той час, відсутний вплив регіональних, домодерних за своєю суттю ідентичностей на самосвідомість тодішніх русинів і малоросів – підданих Російської імперії та Австро – Угорщини.

Сприяти подоланню цих регіональних відмінностей і формуванню у майбутньому єдиної української держави – нації і був покликаний конституційний проект М. Міхновського. Зокрема той його розділ, що стосувався громадянських і політичних прав. Він фігурує у проекті під назвою «Українці й їх права» [75].

Згаданий розділ складається з двадцяти статей. За їхнім змістом його можна розділити на наступні частини. Першу частину (статті 10 – 13) складають статті, що є основою прав людини у майбутній національній державі Україна. Тут звертають на себе увагу по – перше, стаття 11, присвячена натуралізації громадян і по – друге, стаття 13 щодо гендерної рівності. Коментуючи першу з них, зазначимо що вона на нашу думку, є підтвердженням саме політичного (громадянського), а не етнічного характеру української нації. Адже мова тут йде про можливість набуття українського громадянства (й тим самим, зарахування до складу Українського народу) людей, я не є етнічними українцями за походженням [75]. Щодо змісту другої статті, вона вважаємо, значно випередила свій час, коли політичні права жіноцтва офіційно не визнавалися у багатьох конституціях світу. Й тим самим, є відображенням майбутніх радикальних змін у гендерній сфері у XX столітті. Своєрідною ж квієсенцією цієї частини розділу є зміст статті 12: «На Вкраїні нема і не може бути поділу на касты» [75]. Тут – основна ідея, що сприяла об'єднанню громадян України різного етнічного й соціального походження у єдину політичну націю на підставі рівності всіх перед законом.

Наступна група (статті 14 – 22) присвячена особистим правам людини: праву на особисту свободу і власну недоторканність, недоторканність житла, свободу совісті тощо [75]. Своїрідною квієсенцією цієї частини розділу є зміст статті 16: «Ніхто не може бути укараний інакше як на підставі закону і після судової постанови» [75].

Нарешті, третя група (статті 23 – 29) присвячена політичним правам українських громадян: свободам слова, друку, мирних зібрань, колективних та індивідуальних петицій тощо [75]. Звертаємо тут увагу на зміст останніх двох статей: двадцять восьмої і двадцять дев'ятої. Перша з них проголошує єдиною державною мовою українську при одночасному визнанні вільного розвитку всіх уживаних в Україні мов [75]. Коментуючи цю статтю зазначимо, що її зміст, так само як і зміст статті 11 є свдченням політичного (громадянського), а не етнічного характеру майбутньої української держави – нації. Важливість статті

двадцять дев'ятої полягає у тому, що вона проголошує можливість судового позову проти державних урядовців з боку громадян [75].

Виборче право громадян України як одне з політичних прав, відображене у статтях 52 – 54 і 63 наступного розділу – «Власти». Тут визначене загальне пряме виборче право для громадян починаючи з 25 років за умови їхнього проживання у певній громаді (що є одночасно і виборчим округом) не менше одного року. Характерною рисою проекту є можливість для громадян обирати прямим голосуванням не лише депутатів, а й президента держави (стаття 63) [75].

Підсумовуючи розгляд проекту М. Міхновського зазначимо, що за своїм змістом він значно випередив час, рішучо пориваючи і з російською імперською державністю і відповідно, з автономістсько – федералістичною традицією українського національного руху стосовно до Росії. Декларована у проекті самостійність української держави – нації базувалася на нашу думку, на широких демократичних правах її громадян, що відповідали кращим на ті часи світовим стандартам.

Дослідження прав і свобод людини в українських конституційних проектах середини XIX – початку XX ст. (Г. Андрузького, М. Драгоманова, М. Міхновського) дозволяє зробити наступні висновки:

1. Відображення прав людини у вищезгаданих проектах було викликано самою суттю націєтворення: перетворення підданих держави – імперії на громадян національної держави з відповідними правами та юридичними можливостями їх захисту від свавілля державної влади;

2. Права людини, відображені у зазначених вище проектах, належать до прав людини першого покоління: ліквідація станових привілеїв і рівність громадян перед законом, недоторканність особи, житла, свобода пересування й вибору місця проживання, економічна свобода, свобода слова, друку, зібрань і петицій, виборче право (активне й пасивне).

Характерною рисою згаданих вище проектів є відсутність майнового цензу для реалізації виборчого права. Це можна пояснити як демократизмом

українського національного руху (розрахунком його прихильників на популярність серед трудящих мас, у першу чергу селянства), так і поступовими зрушеннями у політичній думці того часу взагалі. А саме, усвідомленням реакційної ролі майнового цензу щодо участі широких верств населення в державному управлінні.

3. Політико – правова еволюція Російської імперії тих часів мала певний вплив на розвиток українського конституціоналізму (тим більше, що всі вищезгадані проекти належать авторству українців – підданих цієї держави). На прикладі ідей, висунутих у згаданих проектах добре видно, як намагання російської влади, у першу чергу, в особі правлячих монархів – Миколи I, а згодом Олександра II – зміцнити імперську державу шляхом проведення у ній реформ давали несподіваний (для влади) ефект у вигляді розвитку національних рухів і конституціоналізму. Адже висунуті в українських конституційних проектах ідеї, особливо щодо прав людини, були прямим відображенням проблем у взаємовідносинах людини і держави у Російській імперії тих часів;

4. Відображення прав і свобод людини у проектах Г. Андрузького, М. Драгоманова і М. Міхновського пройшло певну еволюцію від правових ідей як доповнення до тексту конституції до її складової невід’ємної частини (до того ж розташованої у пріоритетному порядку – на початку тексту). Воно на нашу думку, сприяло формуванню та подальшій еволюції української національної свідомості й тим самим, перетворенню малоросів – підданих російської імперської держави (а відтак – і складової невід’ємної частини її народу) на українців – громадян національної держави Україна незалежно від етнічної належності, рідної мови й конфесії.

6.1.5 «Основні державні закони Російської імперії» 1906 р.

Важливе місце в історії українського конституціоналізму щодо прав людини вважаємо. займають «Основні державні закони Російської імперії»

(рос.: «Основные государственные законы Российской империи») у редакції від 23 квітня 1906 р. [81]. Ухвалені імператором Миколою II на виконання «Маніфесту про вдосконалення державного порядку» від 17 жовтня 1905 р., вони стали правовим оформленням наслідків першої російської революції 1905 – 1907 рр. Необхідність появи «Основних державних законів...» у новій редакції була великою мірою обумовлена появою Рад як альтернативи самодержавству (у сенсі формування на окремих частинах території Російської імперії самоврядних «республік», керівництво яких перебирало на себе функції органів і посадових осіб публічної влади) [82, с. 17]. Так, 14 (26) грудня 1905 р. місто Люботин Харківської губернії було проголошено повсталими робітниками Люботинською республікою – робітничою квазідержавою із власним урядом і народною міліцією [83, с. 32]. Тоді ж внаслідок масових селянських заворушень, керованих повітовим комітетом Всеросійського Селянського Союзу (ВСС) Сумський повіт Харківської губернії практично перетворився на квазідержаву із власними органами влади [83, с. 31]. Вимоги повсталих містили вирішення соціальних і національних питань (поліпшення умов праці і збільшення заробітної платні, аграрна реформа, відкриття у селах повіту українських шкіл та української гімназії у Сумах) [83, с. 31].

Вищезгадані явища були відображенням глибокої кризи державної влади й відповідно, стрімкого падіння її легітимності в очах її підданих. Ситуація вимагала негайних реформ. Причому для Миколи II і його оточення було принципово важливим, аби щойно утворений парламент – Державна дума – сам не розробив і не впровадив у країні конституцію, що у перспективі означало б крах монархії [84, с. 23].

«Основні державні закони Російської імперії» у редакції від 23 квітня 1906 р. мали характер так званої «октройованої» конституції (тобто конституції, наданої монархом своїм підданим). На науковий аналіз вона заслуговує через відображення у ній процесу еволюції домодерної імперської держави у напрямку політичної і правової модернізації у напрямку формування

сучасної держави – нації. Зокрема, через визначення тут прав російських підданих, у тому числі й малоросів (українців).

Первісний варіант проекту, підготовлений Державною канцелярією для подальшого обговорення у Раді міністрів, фактично був запозиченням з конституцій Бельгії, Пруссії та Японії. Правам російських підданих тут був присвячений розділ другий [85, с. 173]. Як видно з його змісту, відповідні статті містили досить прогресивний для того часу (та й зараз) механізм захисту прав людини від зловживань з боку держави: точне визначення терміну затримання особи, неприпустимість існування жодної спеціальної юрисдикції (наприклад, військової для невійськових), заборону накладання стягнень, покарань і обмежень адміністративними установами та посадовими особами держави щодо користування правами (право на такі дії мали виключно суди) та ін. [85, с. 173]. Стаття 35 проекту надавала російським підданам право петицій: «Усі російські піддані вільні звертатися до урядових властей з клопотанням за громадськими та державними потребами». А стаття 32 встановлювала свободу зборів «з метою, що не суперечить закону» [85, с. 174].

Відповідно до вищезгаданого, доречною у законопроекті була й стаття 38, що належала до наступного – третього – розділу: «Імперія Російська управляється на твердих підвалинах законів, що видаються у порядку, цими Основними Законами встановленому» [85, с. 174]. Тобто Основні державні закони мали бути джерелом для всього іншого законодавства. А отже, мали для держави значення Основного Закону – конституції.

Як свідчить текст «Основних державних законів...» у редакції від 23 квітня 1906 р., ці та інші положення були суттєво скореговані.

Почнемо зі статті 84 розділу дев'ятого («Про закони»): «Імперія Російська управляється на твердих підвалинах законів, виданих в установленому порядку» [81]. Порівнюючи цей текст із текстом статті 38 первісного проекту, в принципі погоджуємося з думкою, що у цій статті декларовано правовий характер держави [86, с. 30]. Інша справа, що у статті 84 на нашу думку, нівелювалася роль самих «Основних державних законів...» як конституції.

Саме змістом цієї статті вважаємо, можуть бути обґрунтовані сумніви окремих дослідників у конституційному значенні «Основних державних законів...» [87, с. 28].

Права російських підданих в остаточному варіанті «Основних державних законів...» відображені у статтях 72 – 83 розділу восьмого «Про права і обов'язки російських підданих» [81]. Більшість з них – сім статей з дванадцяти – відображають особисті права: право на особисту недоторканність, свободу віросповідання (про останнє йдеться також у статтях 66 і 67 розділу сьомого «Про віру»), недоторканність житла, вільне обрання місця проживання, професії, право власності, набуття та відчуження майна (статті 72 – 77, 81) [81]. Три статті – 78, 79, 80 – відображають політичні права: свободу слова, зборів і спілок [81].

Аналізуючи зміст згаданих вище статей, вважаємо необхідним звернути увагу на те, що майже у кожній з них (крім статті 77) присутня фраза: «у межах, встановлених законом...» або «умови визначаються законом...» і т. д. Тобто присутнє посилання на поточне законодавство як правовий механізм забезпечення вищезгаданих свобод. Коментуючи зміст вищезгаданих статей, вважаємо необхідним зазначити наступне. Такі законодавчі норми свідчили про відсутність прямої дії конституції (що взагалі є характерною рисою конституцій «першої хвилі»). Аналогічні норми містили наприклад, конституції інших держав – Бельгії, Пруссії, Австрії («королівств і земель, представлених у рейхсраті») – зразків для «Основних державних законів...» 1906 р. [72]. З цього випливала необхідність ґрунтовної зміни поточного законодавства імперії відповідно до «Основних державних законів...».

І тут зазначаємо головні проблеми ефективності дії «Основних державних законів...». По – перше, як вже йшлося вище, їх сила як Основного Закону держави значною мірою нівелювалася змістом статті 84. Тобто «Основні закони...» формально не були вважаємо, основою для поточного законодавства (принаймні стосовно прав людини). По – друге, поточне законодавство було мало пристосоване до нових політичних умов, викликаних революційними

потрясіннями (відображенням останніх у державному законодавстві власне, й були «Основні державні закони...»). По – третє, самі «Основні державні закони...» містили норми, що давали можливість вилучати з під дії законодавства окремі ситуації, і тим самим нівелювати тільки що проголошені тут такі права людини.

Проілюструємо останні два твердження на наступних прикладах. Стаття 76 «Основних державних законів...» декларувала право всіх підданих імперії вільно обрати місце свого проживання [61]. Але поточне законодавство – Положення про паспорти та вид на проживання – запроваджене ще 1895 року, дозволяло наявність безстрокових паспортів (за якими дійсно можна було обирати місце проживання у межах держави, а також отримати закордонний паспорт) лише у дворян, чиновників, військових (офіцерів) та почесних громадян. Лише внаслідок видання «Основних державних законів...» ці обмеження були скасовані імператорським указом від 5 жовтня 1906 р. та й то частково [82, с. 18].

Статті 72 і 73 «Основних державних законів...» декларували недоторканність особи від свавілля з боку установ і посадових осіб державної влади [81]. Водночас стаття 83 тих самих «Основних державних законів...» проголошувала законну можливість обмеження всіх зазначених вище прав людини (зокрема, й права недоторканності особи) внаслідок оголошення окремих місцевостей держави на воєнному стані [81]. Враховуючи те, що з 1906 по 1917 роки не було жодного року, протягом якого на території Російської імперії в цілому або її окремих місцевостей зокрема не оголошувався воєнний стан (або стан посиленої охорони через масові заворушення), юридичні гарантії прав російських підданих таким чином, зупинялися [82, с. 18].

Враховуючи все вищесказане, приєднуємося до думки, що ефективність дії «Основних державних законів...», а отже і юридичні гарантії декларованих ними прав людини великою мірою залежали від: а) ефективності роботи з перегляду існуючого на той момент поточного законодавства з метою його пристосування до нових умов розвитку країни, викликаних революцією 1905 –

1907 рр.; б) готовності і влади і суспільства дотримуватися законодавства у відносинах між собою. Тобто підтримувати правовий характер держави.

Слід зазначити, що така робота тоді дійсно почалася. Так, вже протягом 1905 – 1907 рр. у Російській імперії було прийнято низку тимчасових правил, які стосувалися реалізації прав на свободу зборів, спілок, виходу періодичних видань (щодо реалізації права на свободу слова й друку). Нові риси з'явилися також у сфері судівництва: інститут умовно – дострокового звільнення, право судів на реабілітацію та поновлення у правах [87, с.34].

Проведена робота втім, була незначною для того, щоб відчутно змінити становище у галузі поточного законодавства. Ситуація вимагала значно більших зусиль з боку влади (у контакті із громадськістю) для перегляду нормативно – правових актів, які суперечили «Основним державним законам...». Вимагалось й прийняття нових правових актів [87, с. 34].

Проілюструємо це твердження на прикладі виборчого законодавства. Воно не входило до «Основних державних законів...», складаючи окремий корпус нормативно – правових актів держави [69]. На момент видання «Основних державних законів...» виборче право у Російській імперії регулювалося Положенням про вибори до Державної думи від 6 серпня 1905 р. та Іменним імператорським указом від 11 грудня 1905 р. про зміну Положення про вибори до Державної думи [88]. Згідно із вищезгаданими нормативно – правовими актами, активне виборче право мали всі піддані імперії починаючи із 25 – річного віку крім: а) жінок; б) здобувачів освіти у навчальних закладах; в) військових дійсної військової служби; г) «кочових інородців»; д) державних службовців окремих категорій; є) осіб, засуджених судом і тих, що перебували під опікою [69]. Для активного виборчого вводилися цензи: а) майновий (сплата різних видів майнових податків) та осілості: один рік для селян і шість місяців – для робітників [87, с. 31]. Вибори відбувалися за куріями – волосних спільнот (селяни); землевласників; міських обивателів (підприємці); робітників (у губерніях з кількістю робітників більше десяти відсотків мешканців); станичних спільнот (у козачих областях). Прямими вибори були лише для

великих землевласників та міських мешканців. Для середніх землевласників вони були двоступеневими, а для селян і козаків – триступеневими. Положення про вибори розповсюджувалося лише на п'ятьдесят губерній Європейської частини імперії та Область Війська Донського. Для всіх інших територій держави передбачався особливий порядок реалізації підданими активного виборчого права. Протягом 1905 – 1906 рр. він був сформульований у восьми (!) нормативно – правових актах держави, що стосувалися виборів на різних територіях [88].

Згодом, 3 червня 1907 р. було видане нове Положення про вибори до Державної думи. Не змінюючи принципово виборчу систему, воно суттєво змінювало склад думських депутатів від різних курій та представництво різних регіонів держави. Внаслідок цього місця у думі перерозподілялися на користь курії землевласників. Саме вони (а не селяни, як раніше) стали основною політичною силою у парламенті [88].

Коментуючи це законодавство, вважаємо за потрібне зазначити наступне. З одного боку, враховуючи відсутність представницьких установ на загальнодержавному рівні (і відповідно, відсутність у підданих імперії виборчого права) до революції 1905 р. це законодавство було явним кроком уперед порівняно із попередніми часами. Відтепер піддані Російської імперії отримали право і можливість обирати і бути обраними до новоутворених законодавчих установ – Державної думи і Державної ради (остання частково стала виборною на підставі відповідного указу від 20 лютого 1906 р.). З іншого боку, вся вищезгадана виборча система явно не відповідала політичним настроям у суспільстві. Представники різних соціальних груп (насамперед робітників і селянства) та ліва інтелігенція вимагали загального і прямого виборчого права [88]. У той же час влада категорично відмовлялася надавати його. Відомі слова щодо цього самого імператора Миколи II: «...Рухатися надто великими кроками неможна. Сьогодні загальне голосування (загальне виборче право – Г. К.), а там недалеко і до демократичної республіки» [69]....

Така політика лише підігрівала революційні настрої у суспільстві. Тим більше, що заміна виборчого закону 11 грудня 1905 р. виборчим законом 3 червня 1907 р. відбулася з порушенням «Основних державних законів...». Адже відповідно до них, імператор хоча й мав право виключної законодавчої ініціативи щодо виборчого законодавства, проте мусив реалізовувати її не інакше, як у взаємодії з Державною радою і Державною думою. Зазначене положення «Основних законів...» було порушене імператорським маніфестом про розпуск II Державної думи. Тут зазначалося, що лише «історичній владі» (тобто монарху – Г. К.) належить право скасовувати існуючий і запроваджувати новий виборчий закон. Отже, приєднуємось до думки про таку зміну законодавства як фактичний державний переворот [89, с. 99]. Що у свою чергу, означало протизаконний характер дій самої влади в особі імператора Миколи II та його оточення.

Обмежений характер «Основних державних законів...» щодо вирішення злободенних проблем життя країни, а також нігілізм самої влади щодо дотримання навіть такого обмеженого законодавства яскраво давав себе знати у національному питанні. Як відомо, російська революція 1905 – 1907 рр. призвела до активізації на території імперії національних рухів, зокрема й українського. Його найвищим проявом ми вважаємо існування української громади у Державній думі Російської імперії у 1906 – 1907 рр. А також висунутий цією громадою під керівництвом М. С. Грушевського проект реформування державного устрою Росії. Останній передбачав перетворення централізованої Російської імперії на федеративну демократичну державу із найширшою автономією її національних регіонів, зокрема й України [90, с. 320].

Щодо співвідношення національних рухів, зокрема українського, з «Основними державними законами...» вважаємо за необхідне зазначити наступне. Почнемо з того, що права на вільний розвиток різних націй в «Основних державних законах...» не було взагалі. Цим вони помітно відрізнялися (у гірший бік) від наприклад, статті 19 «Конституційного закону

про загальні права громадян королівств і земель, представлених в рейхсраті» 1867 р., який був складовою частиною тогочасної австрійської конституції і діяв зокрема, на західноукраїнських землях Австро – Угорщини [72]. Термін «народ» зустрічається в «Основних державних законах...» лише у статті 67 у домодерному значенні етноконфесійної спільноти, а не у модерному значенні політичної (громадянської) нації [81]. Саме тому згаданий вище підйом українського національного руху в імперії можна вважати радше реалізацією прав російських підданих на свободу зборів, слова і спілок, відображені у статтях 78 – 80 «Основних державних законів...» [81].

Втім, влада російської держави в особі імператора Миколи II і його оточення (де дедалі помітніше місце займав міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Російської імперії П. А. Столипін) не збиралася дотримуватись навіть такого обмеженого, з точки зору національних інтересів українців, законодавства. Доказ цьому – хвиля урядових обмежень і прямого переслідування прихильників українського націоналізму в імперії [91, с. 2 – 4 та ін.]. Все це свідчить на нашу думку, про непристосованість тодішнього російського права (а звідси, і правосвідомості людей) до модерної ідеї нації, а відтак, і національної держави XIX – XX століть.

Дія «Основних державних законів...» на нашу думку, вплинула на майбутнє українського національного руху на українських землях Російської імперії наступним чином. З одного боку, вони сприяли подальшій радикалізації українського руху, відображаючи цим несумісність співіснування української національної держави з імперією [89, с. 381 – 395]. З іншого боку, вони сприяли поширенню на українських землях Російської імперії «політичного малоросійства» (термін наш – Г. К.) як політичного руху українців, що вважали себе невід'ємною складовою частиною «триєдиного російського народу» – великоросів, малоросів і білорусів. Тобто зараховували себе до російської імперської держави, а не до української держави – нації [89, с. 239 – 248; 92]. «Політичні малороси» приймали активну участь у діяльності російських партій,

громадських організацій та спілок різноманітного напрямку, що діяли на українських землях Російської імперії.

На відміну від власне українських партій, громадських організацій, спілок діяльність відповідних російських структур не тільки не переслідувалася, а ще й заохочувалася владою імперії. Так, членом наймасовішої з них – «Союза русского народа» – вважав себе сам Микола II [89, с. 241]. А головне, їхні програмні цілі (знову ж таки, на відміну від українських партій) повністю відповідали «Основним державним законам...». Наприклад, статті першій: «Держава Російська єдина і неподільна». Або статті третій: «Російська мова є мовою державною і обов'язкова ...у всіх державних і громадських установах. Вживання місцевих мов і наріч у державних і громадських установах визначається особливими законами» [81]. Програмою «політичного малоросійства» щодо майбутнього державного устрою України у рамках імперії слід на нашу думку, вважати відновлення свого часу ліквідованої російським урядом автономії козацтва у Полтавській, Чернігівській, Київській і Бессарабській губерніях за зразком вже існуючих козачих регіонів, наприклад Області Війська Донського [92, с. 184]. У зв'язку із цим приєднуємося до такої думки: «...Коли 1917 року українська національна революція почала реалізовувати ідею української національної автономії на практиці, чимало українських селян і міщан ...вже зазнайомилися з автономістськими гаслами та практиками завдяки чорносотенцям» [92, с. 179].

Таким чином, «Основні державні закони Російської імперії» у редакції від 23 квітня 1906 р. можна вважати перехідним етапом у розвитку державності та права від домодерної імперської держави до модерних національних держав, зокрема України. Саме з цієї точки зору вони є важливою сторінкою історії держави і права України і потребують подальшого наукового дослідження.